

КУЛЬТУРИ ЕПОХИ БРОНЗИ

УДК 904 (477.73)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).491](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).491)

БУДІВЕЛЬНІ СПОРУДИ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ «ЦИТАДЕЛІ» ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД*

Кирило Горбенко

Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

Розкрито конструктивні особливості будівельних споруд № 24 та 24-а городища Дикий Сад, що розташовувалися у південній частині «цитаделі». Охарактеризовані структура та принципи будови, а також особливості внутрішнього заповнення ям. Проаналізовано матеріальні предмети (керамічний посуд, вироби з кістки, рогу, глини, каменю, бронзи), що зафіксовані у культурному шарі споруд.

Встановлено, що приміщення № 24 можна віднести до житлових (наземних) споруд з набором стовпових, господарських і господарсько-ритуальних ям. Приміщення 24-а, виходячи з конструктивних особливостей, характеру та заповнення ям, а також зафіксованих артефактів, можна віднести до наземних споруд господарсько-ритуального призначення, де навколо центрального вогнища розташовувалися багатofункціональні ями (стовпові, господарські, господарсько-ритуальні). Однак, можливо, що об'єкт використовувався як житлова споруда, при чому в певний час, або на початку виникнення життєвості на городищі, або наприкінці його існування.

Усі артефакти, що зафіксовано в основному заповненні й у заповненні ям приміщення № 24 та 24-а, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду та відносяться до старожитностей білозерсько-тудоровського часу регіону Північно-Західного Причорномор'я.

Ключові слова: *городище Дикий Сад, доба пізньої бронзи, білозерська культура, будівельні споруди, житлові та господарські приміщення, матеріальні предмети*

Укріплене поселення (городище) Дикий Сад розташоване на рівному плато при злитті річок Південний Буг та Інгул (історична частина міста Миколаїв, на розі вулиць Набережна та Артилерійська). У культурно-хронологічному аспекті городище відноситься до постсабатинівського-білозерського часу (тудоровський варіант білозерської археологічної культури) доби пізньої бронзи (13/12–12/11 ст. до н.е.)¹. Городище мало форму овалу, витягнутого по вісі Пд-Сх – Пн-Зх (загальна площа збереженої території сягає понад 4,0 га). Будівельні споруди

* Стаття виконана у рамках наукової теми № 0118U003394.

¹ Горбенко К.В. Укріплене поселення (городище) епохи фінальної бронзи Дикий Сад у місті Миколаєві // Краєзнавство. 2018. № 1 (102). С. 6-20.

розташовувалися рядами уздовж річки та практично примикали одна до одної, створюючи єдиний умовний архітектурний комплекс. Виходячи з топографічного розташування будівельних споруд, городище можливо розподілити на три частини: «цитадель», «передмістя», «посад» (рис. 1).

За час регулярних розкопок (з 1991 р.) на території Дикого Саду досліджено житлові, господарські та ритуально-культурні споруди, об'єкти оборонного та громадського призначення (понад 50-ти споруд). Виходячи з типології В.П. Ванчугова², споруди Дикого Саду (враховуючи глибину та наявність кам'яних фундаментів) можна розподілити на наступні типи – наземні з залишками кам'яних фундаментів, наземні глинобитні, частково заглиблені та заглиблені. У культурному шарі заповнення приміщень зафіксовано понад тисячу артефактів (керамічний посуд³, бронзові⁴, кістяні, рогові та кам'яні предмети), тисячі фрагментів кісток свійських (бик, коза, вівця, свиня, кінь) і диких (олень, сайга, вовк, росомаха) тварин, хребти та кістки риб (сом, карпові, щука тощо), проведені палеоботанічні дослідження⁵.

Дослідження городища останніх десятиліть (відкриття нових об'єктів і матеріальних предметів) дозволили не тільки по-іншому подивитися на історичний розвиток регіону Степового Побужжя, але й на характер і культурну спадщину усієї білозерської культури Північного Причорномор'я⁶.

Два останніх польові сезони не стали винятком. Упродовж 2018 та 2019 років розкопки на території Дикого Саду проводилися у південній частині «цитаделі», на ділянці, що примикала до оборонного рову. Результатом досліджень стало відкриття залишків нових будівельних споруд – приміщення № 25, 24 і 24-а (рис. 2). Характеристика приміщення № 25 та аналіз артефактів, зафіксованих у його заповненні, подано окремою публікацією⁷.

Метою є розкриття конструктивних особливостей залишків будівельних споруд (приміщення № 24, 24-а) та статистична характеристика матеріальних предметів, зафіксованих в їх заповненні та ямах.

Приміщення № 24 прямокутної форми та орієнтоване за віссю ПнСх-ПдЗх. Загальна площа приміщення 42 м² (7,0×6,0 м, глибина 0,3 м). Споруда розташовувалася біля приміщення № 10 (рис. 1 і 2; таблиця 3).

² Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наук. думка, 1990. С. 23-39.

³ Горбенко К.В. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 4 (16) (жовтень-грудень). Спецвипуск: Fogum Olbicum I. Пам'яті В.В. Крапівіної. С. 19-32.

⁴ Панковский В.Б., Горбенко К.В. Клад бронзовых изделий из укрепленного поселения Дикий Сад // Stratum plus. 2019. № 2. Археология и культурная антропология. ВРАЖДА И ВАДЖРА: СИЛА И СЛАВА ПРАИСТОРИИ. С. 121-160; Горбенко К.В., Гошко Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад // Археологія. 2010. № 1. С. 97-111; Гошко Т.Ю., Агапов С.О., Отрошенко В.В. Металеві казани з Великого Степу за доби пізньої бронзи. Київ, 2018. С. 96-104; Гошко Т.Ю. Состав металла изделий в кладе из Дикого Сада // Stratum plus. 2019. № 2. Археология и культурная антропология. ВРАЖДА И ВАДЖРА: СИЛА И СЛАВА ПРАИСТОРИИ. С. 161-166; Otroschenko V. Die Westbeziehungen der Belozherka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. B. Hänsel u J. Machnik. Rahden/Westf, 1998. P. 353-360.

⁵ Горбенко К.В., Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження на території городища Дикий Сад // Емінак. 2010. № 1-4 (5) (січень-грудень). С. 5-19.

⁶ Черняков І.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні) // Праці центру пам'яткознавства. 2010. № 17. С. 116-122.

⁷ Горбенко К.В., Піструїл І.В. Приміщення № 25 городища Дикий Сад // Емінак. 2020. № 1 (29) (січень-березень). С. 324-341.

Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинистих завалів стін. Основний матеріал знаходився практично у нижній частині заповнення вперемішку з вапняковим бутом.

У південній частині зафіксовано фрагменти маловиразного керамічного посуду (стілки горщиків, миска з орнаментом: овальне вдавлювання по вінчику), у західній – фрагменти керамічних посудин: горщики, миски, жаровні, кістки тварин (свиня, велика та дрібна рогата худоба, собака). У східній частині – багато керамічних фрагментів (розвали горщиків, келихів, черпаків, мисок, жаровень, цідилки з отворами), кістки тварин (велика і дрібна рогата худоба) та риби, панцири черепах. У північно-західному куті – фрагмент черепної коробки та стегової кістки людини і скупчення лиманної глини зеленого кольору.

У центральній частині, над вогнищами, що перекриті плитами, виявлено завал дрібного каміння, навколо та під камінням групувалася переважна частина знахідок (ритуальний комплекс?). Біля викладки знаходились дві стели, під ними – вогнище та ями (рис. 3). Серед знахідок – розвали керамічних посудин – горщики, лощені корчаги, корчага з чотирма соскоподібними наліпними упорами (рис. 7, 12), кам'яні куранти округлої форми, керамічний диск, кістки тварин (велика та дрібна рогата худоба, череп і щелепа собаки), роги оленя та сайги, кістки риби, фрагменти панцира черепахи, мушлі, вуглики та плями вохри. Розміри центральної викладки за віссю Північний Схід–Південний Захід: 1,8×0,8 м. Загальна чисельність каменів – близько 106 шт.

У культурному шарі (гумусний суглинок темно-коричневого кольору) приміщення серед найбільш знакових артефактів можна виділити (рис. 7):

- фрагменти керамічного посуду: горщики різних типів, корчаги, банкоподібні горщики, келихи, черпаки, миски, жаровні (рис. 7, 9; 12-32);
- донна частина горщика з п'ятьма отворами (рис. 7, 7), ймовірно цідилка;
- бронзовий серп (рис. 7, 1);
- фрагмент черешка кинджала (рис. 7, 2);
- кістяне прясельце у формі усіченої піраміди (рис. 7, 3);
- заготівка «ковзана» з кістки коня (рис. 7, 10);
- вапняковий камінь округлої форми, з обробленими гранями та отвором у центрі (рис. 7, 8);
- керамічні диски з обробленими гранями (рис. 7, 4-5).

У керамічному посуді виокремлюються закриті та відкриті типи, що представлені вінцями, стінками та донцями. Серед закритих посудин переважають горщики різних типів, келихи, корчаги, банки та черпаки. Відкриті посудини представлені фрагментами чаш, мисками з прямими відігнутими стінками, пласким денцем великого діаметру (вінчики мисок заокруглені, переважно орнаментовані овальним та округлим вдавлюванням), цідилками та пласкими жаровнями, частина з них має сегментно-обрізаний корпус (таблиця 1).

Формувальна маса груба, хоча зустрічаються фрагменти посуду з заглаженою та лощеною структурою поверхні (горщик, корчаги, чаші та келихи). Орнаментація посуду різноманітна (пружки, прокреслені лінії, насічки, овальні вдавлювання, упори, бордюри з прокресленими лініями; із зубчатим штампом і косими прокресленими лініями, під яким прокреслені лінії у формі трикутників, вершиною до гори).

Бронзові речі – серп і черешок кинджалу. Вироби з глини – керамічні диски

(вотиви). Кам'яні знаряддя праці – куранти та кам'яний диск з отворами. Вироби з кісток тварин представлені прясельцем і заготівкою для «ковзана».

Серед кісток тварин переважають фрагменти скелетів великої та дрібної рогатої худоби, кістки риб (сом, карпові), панцирі черепах і рештки рогів (олень, сайга).

Враховуючи характер, структуру заповнення приміщення й особливості глинистих завалів, можна припустити, що всі стіни приміщення були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку.

Підлога приміщення глиниста, місцями просушена, у південно-західному куті – скупчення лиманної глини зеленого кольору. На рівні підлоги зафіксовано 1 вогнище та 27 ям (рис. 3-6). Виходячи з розмірів та особливостей заповнення, ями можна розподілити на господарські (13 господарських; 3 господарсько-ритуальні та 11 стовпових): *господарські* (№ 1, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 17, 18, 20, 22, 27); *господарсько-ритуальні* (№ 12, 25, 26); *стовпові* (№ 2, 3, 4, 10, 11, 15, 16, 19, 21, 23, 24).

Вогнище № 1, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,4 м, глибина – 0,05 м. Заповнення – помаранчевий опал. Дно сильно пропечене. Стінки до донної частини звужуються.

Яма № 1, овальної округлої форми. Розміри: Пн-Пд – 0,8 м; З-С – 0,85 м, глибина – 1,0 м, \emptyset нижньої частини – 0,4 м. Заповнення – темний гумус із фрагментами кераміки: горщики, корчага, миски, фрагменти кісток тварин (велика та дрібна рогата худоба) та хребців риби (сом). Фрагменти лощеної корчаги світло-коричневого кольору, що збіглися з аналогічними фрагментами із ями № 13 та із заповнення приміщення (центральна викладка). Дно просушене. Із заходу звужується стінка. Яма господарського призначення.

Яма № 2, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,3 м, глибина – 0,1 м. Заповнення – світлий гумусовий суглинок з фрагментами горщика, орнаментованого пружком з овальним вдавлуванням. Стінки рівні, як і дно. Яма стовпова.

Яма № 3, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,4 м, глибина – 0,15 м. Заповнення – коричневий суглинок із вкрапленням горіння. Стінки трохи звужуються. Яма стовпова.

Яма № 4, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,55 м, З-С – 0,45 м, глибина – 0,16 м. Заповнення – темний гумус із вкрапленням горіння, є фрагменти невирадної кераміки, кістки риби. У північній частині – пропалена. Підбій у північній частині – 0,1 м. Яма стовпова.

Яма № 5, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,5 м, З-С – 0,4 м, глибина – 0,2 м. Заповнення – коричневий суглинок, фрагменти керамічного посуду: фрагменти горщиків, корчаги, миски. Фрагменти стінок корчаги теракотового кольору, орнаментованої овальним вдавлуванням, збігається з вінчиком із ями № 8. Стінки звужуються у південно-західній частині ями. Яма господарського призначення.

Яма № 6, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,6 м, З-С – 0,55 м, глибина – 1,0 м, \emptyset денця – 0,6 м. Верхнє заповнення – темний гумус на глибині 0,4 м переходить у світло-сірий. У південній частині на глибині 0,4 м – материкова ступінь. У північній – підбій – глибина 0,45 м. У заповненні – фрагменти керамічного посуду: горщики, келих, миска та кістки риби. Яма господарського призначення.

Яма № 7, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,35 м, З-С – 0,4 м, глибина – 0,8 м, \emptyset нижньої частини – 0,5 м. Заповнення – світло-коричневий суглинок. У заповне-

ні – кераміка (фрагменти горщика та миски) і невиразні кістки тварин. Розширюється ближче до донної частини. Яма господарського призначення.

Яма № 8, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,45 м, З-С – 0,35 м, глибина – 0,35 м, Ø нижньої частини – 0,25 м. Заповнення – світло-коричневий суглинок. У заповненні – фрагменти керамічних посудин, фрагмент жаровні з прямою відігнутою стінкою та сегментно-обрізаним корпусом (по вінцю орнаментована овальним вдавлюванням), фрагмент миски, вінця керамічного посуду, один вінчик збігається зі стінками корчаги із ями № 5, равлики, кістки риби. Ближче до донної частини яма звужується. Яма господарського призначення.

Яма № 9, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,35 м, З-С – 1,0 м, глибина ями – 1,3 м. Заповнення – коричневий суглинок, є невиразні фрагменти кераміки, кістки тварин (ВРХ), у придонній частині – копито коня. У західній частині має прямокутник з двома каменями. Яма господарського призначення.

Яма № 10, округлої форми. Розміри: Ø – 0,4 м, глибина – 0,2 м. Заповнення: світлий гумус. Стінки трохи звужуються. Яма стовпова.

Яма № 11, округлої форми. Розміри: Ø – 0,35 м, глибина – 0,15 м. Заповнення – світлий гумус. Дно просушене. Яма стовпова.

Яма № 12, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,3 м, З-С – 0,45 м, глибина – 1,0 м, Ø нижньої частини – 0,72 м. Заповнення – коричневий суглинок, фрагменти керамічного посуду (горщик, стінки лощеної чаші, вінчики горщика, миски з орнаментом), кам'яні знаряддя праці (ковадло, куранти), астрагал і кістки ДРХ. Яма має підбій із західної сторони. Розміри: Пн-Пд – 0,2 м, З-С – 0,8 м, глибина – 0,4 м. На глибині 0,5 м із західної сторони – половина горщика. Ймовірно, яма ритуальна.

Яма № 13, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,8 м, З-С – 0,6 м, глибина – 1,15 м. Заповнення – коричневий суглинок. На глибині 0,7 м змінився на світло-сірий шар. У заповненні – фрагменти кераміки: стінка горщика з орнаментованим пружком і стінки лощеної корчаги (частина горщика в ямі № 2; корчаги – в ямі № 1 та у заповненні центральної викладки приміщення), 5 каменів (дрібний бут), равлики та кістки тварин. У південній частині – підбій глибиною 0,35 м. По центру ями є прямокутник Ø 0,65 м. Дно просушене. Яма господарського призначення.

Яма № 14, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,6 м, З-С – 0,5 м, глибина – 0,3 м, Ø нижньої частини – 0,3 м. Заповнення – темний гумус, кістки тварин. На глибині 0,25 м у східній частині – 1 курант (праща?), у північно-східній – 2 куранти (праща?). Стінки звужуються. Дно просушене. Яма господарського призначення.

Яма № 15, округлої форми. Розміри: Ø – 0,45 м, глибина – 0,15 м. Верхнє заповнення – світло-коричневий суглинок, інвентар відсутній. Дно просушене. Яма стовпова.

Яма № 16, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,55 м, З-С – 0,45 м, глибина – 0,12 м. Заповнення – темний горілий гумус і три вапнякових камені, абразив і фрагменти кераміки. Розташована під кострищем, у східній частині має прямокутник: 0,16×0,14×0,15 м. Яма стовпова.

Яма № 17, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 1,2 м, З-С – 1,4 м, глибина – 1,45 м. Зверху перекрита вапняком 0,5×0,35×0,1 м. Верхнє заповнення – світло-коричневий суглинок. У заповненні – равлики, фрагменти невиразної кераміки, астрагал (1) кістки тварин (ДРХ) та риби. У північно-східній частині прямокутник

глибиною 1,4 м. Глибина підбою 1,4 м. У західній частині приступок, під ним підбій. Яма господарського призначення.

Яма № 18, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,55 м, З-С – 0,5 м, глибина – 0,85 м. Верхнє заповнення – темно-сірий гумусовий суглинок, є фрагменти невиразної кераміки, кістки тварин, риби та равлики. Підбій у північній частині. Глибина підбою – 0,35 м, висота – 0,2 м, Ø денця – 0,6 м. Яма господарського призначення.

Яма № 19, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,45 м, З-С – 0,41 м, глибина – 0,3 м. Верхнє заповнення – темно-коричневий суглинок. У західній частині розташований невеликий камінь. Стінки рівні. Яма стовпова.

Яма № 20, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,4 м, З-С – 0,35 м, глибина – 0,65 м, Ø нижньої частини – 0,55 м. Заповнення – коричневий суглинок. На 0,2 м заповнення змінюється на супіски. На глибині 0,2 м по всій площині – підбій. У заповненні – невиразні фрагменти кераміки. Стінки та дно просушені. Яма господарського призначення.

Яма № 21, округлої форми. Розміри: Ø – 0,25 м. Глибина – 0,15 м. Стінки рівні. Заповнення світло-коричневий суглинок. Інвентар відсутній. Яма стовпова.

Яма № 22, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,35 м, З-С – 0,3 м, глибина – 0,6 м. Заповнення – коричневі супіски. Фрагменти кераміки, хребці риби. На дні у північній частині – скупчення каміння (7 шт.). Стінки трохи розширюються. Яма господарського призначення.

Яма № 23, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,25 м, З-С – 0,3 м, глибина – 0,17 м. Заповнення – темний гумус. По контуру – опал. Має зі східної сторони приямок. Яма стовпова.

Яма № 24, округлої форми. Розміри: Ø – 0,2 м, глибина – 0,15 м. Заповнення світло-коричневий суглинок. Інвентар відсутній. Стінки рівні. Яма стовпова.

Яма № 25, округлої форми. Розміри: Ø – 0,2 м, глибина – 0,1 м. Яма розташована під центральним завалом каменів, що підтверджує її ритуальне призначення. Заповнення – темно-сірий гумус. У центрі ями – груба банкоподібна посудина. Навколо посудини – дрібні вапнякові камені та рибні кістки, всередині – рибні кістки. Вінчик трохи відтягнутий, тісто з домішками кварцового піску. Яма ритуального призначення.

Яма № 26, округлої форми. Розміри: Ø – 0,6 м, глибина – 0,2 м. Заповнення – коричневий гумус. Зверху перекрита камінням. На 0,05 м шар змінюється на горілий ґрунт. У ньому – фрагмент обробленої, заглаженої вотивної (?) плитки, шматок обпаленої глини (хлібець?), фрагменти кераміки та кісток тварин. Стінки звужуються. Дно просушене. Яма ритуального призначення.

Яма № 27, округлої форми. Розміри: Ø – 0,4 м, глибина – 1,0 м, денце – 0,4×0,5 м. Верхнє заповнення – темний гумусовий суглинок. У заповненні – фрагменти кераміки, кістки риби. Яма з підбоєм. Дно піщане. Стінки просушені. Яма господарського призначення.

Отже, у заповненні ям серед артефактів переважає фрагментований керамічний посуд (рис. 8, 1-13; 24-26). Закриті посудини представлені горщиками різних типів, келихами, корчагами та посудинами банкоподібної форми. Відкриті посудини репрезентовані фрагментами мисок з прямими відігнутими стінками, плоским денцем великого діаметру (вінчики мисок заокруглені, переважно орнаментовані овальним та округлим вдавлуванням) фрагментом чаші та плоскими жаровнями, частина з них має сегментно-обрізаний корпус.

Формувальна маса груба, окремо зустрічаються фрагменти посуду з заглаженою та лощеною структурою поверхні (2 фрагмента: чаша та корчага). Орнаментація посуду різноманітна (пружки, прокреслені лінії, овальні вдавлення).

Вироби з кісток тварин представлені лоцилом з копита коня (рис. 8, 15). Кам'яні знаряддя праці – куранти (рис. 8, 19-21), ковадла (рис. 8, 17; 22), фрагменти зернотерок (рис. 8, 14; 23), шматок обпеченої глини (рис. 8, 18) та плитка антропоморфної форми (рис. 8, 16).

Серед кісток тварин переважають фрагменти кісток риб (сом, коропові), великої та дрібної рогої худоби, у чотирьох ямах зафіксовано равликів.

Враховуючи характер побудови приміщення й особливості глинистих завалів, можна припустити, що всі стіни приміщення були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку. Вхід до приміщення, ймовірно, розташовувався у північно-східному куті в формі плаского коридору (ширина 0,6-0,7 м) з невеликим нахилом до внутрішньої частини приміщення.

Приміщення було практично наземним (заглиблене у материк на 0,30 м), що є нехарактерним для будівель «цитаделі» городища.

Отже, приміщення № 24 розташовувалося вздовж оборонного рову «цитаделі» (перша лінія споруд вздовж рову) й орієнтувалося практично за сторонами світу (вісь Пн-Сх-Пд-Зх), перпендикулярно річці Інгул (рис. 1). Особливості побудови й отримані артефакти дозволяють охарактеризувати приміщення № 24 як житлове (наземне) з набором стовпових, господарських і господарсько-ритуальних ям.

Усі артефакти, що зафіксовано в основному заповненні та у заповненні ям приміщення № 24, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду та відносяться до старожитностей білозерсько-тудоровського часу регіону Північно-Західного Причорномор'я⁸.

Приміщення 24-а (господарсько-ритуальна споруда) прямокутної форми та орієнтоване за віссю Пн-Сх – Пд-Зх. Загальна площа приміщення 80 м² (10,0×8,0 м, глибина 0,1-0,15 м). Споруда розташовувалася між приміщенням № 25 та основним ровом (рис. 1 і 2; таблиця 3). Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинисті запливи (ймовірно, залишки глинобитних стін) з невиразними фрагментами керамічного посуду, кістками тварин і риби. Основний матеріал знаходився практично у нижній частині заповнення.

Серед зафіксованих артефактів (рис. 12) фрагменти керамічного посуду – закриті та відкриті (таблиця 2).

Закриті посудини представлені горщиками різних типів, корчагами та келихами (одна корчага з вертикальними ручками). Відкриті посудини представлені мисками з прямими відігнутими стінками, пласким денцем великого діаметру (вінчики мисок заокруглені, переважно орнаментовані овальним та округлим вдавленням) і пласкими жаровнями, частина жаровень з сегментно-обрізаним корпусом.

Формувальна маса груба, хоча зустрічаються фрагменти посуду з заглаженою та лощеною структурою поверхні (корчага та келихи).

Орнаментальні мотиви представлені – пружком (корчага); зубцюватим штампом (келих); вертикально прокресленими лініями (келих); овальним і косим вдав-

⁸ Горбенко К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2018. № 4. С. 28-46; Горбенко К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад // Археологія. 2019. № 2. С. 19-39.

люванням (два горщика, корчага, дві миски); бордюром з двох паралельних ліній з косими насічками між ними (келих).

Предмети з глини – керамічний диск з обробленими гранями (рис. 12, 5).

Кістки тварин (велика та дрібна рогата худоба, кінь, свиня) та риби (коропові, щука, сом).

Необхідно відмітити, що розкопки ділянки уздовж рову «цитаделі» проводилися у попередні роки (польові сезони 2003, 2005, 2010 років). У той час досліджувалися південний сегмент рову та ділянка між ровом і приміщенням № 10 (рис. 1 та 2). На цій ділянці зафіксовано систему ям, що отримали нумерацію № 1-7. У 2019 р. було вирішено продовжити нумерацію ям приміщення 24-а з позиції № 8.

На нижньому рівні об'єкту (глибина 20,15-20,10 м), у глинистому шарі (товщина 0,20-0,25 м) проявилися плями вогнища та 19 ям (рис. 9-11). Виходячи з розмірів та особливостей заповнення ями можна розподілити на *господарські* (№ 8, 13, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25); *господарсько-ритуальні* (№ 9 та 11); *ритуально-стовпові* (№ 12) та *стовпові* (№ 10, 14, 19, 20, 21, 22, 26).

Вогнище № 1, округлої форми, розташоване у центральній частині об'єкта. Розміри: Пн-Пд – 0,45 м; Зх-Сх – 0,55 м; товщина – 0,08 м. Вогнище перекрито вапняковим камінням (19 шт.), що знаходилось в чорному горілому ґрунті, місцями пропеченому до червоного (вогнище перекривало північну частину ями № 8). У північній частині у вогнище врізана яма № 20. Між ямами № 9 і № 20 фрагменти сильно пропеченого ґрунту або вугілля, товщиною 0,1 м (ймовірно викид з вогнища). Ймовірно, вогнище слугувало для обігріву споруди, або виконувало ритуальну функцію.

Яма № 8, овальної форми. Яма розташована навколо вогнища № 1 (ймовірно, вогнище перекривало північну частину ями). Розміри: Пн-Пд – 1,40 м; Зх-Сх – 1,20 м. У північній частині яма перекрита вогнищем № 1. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору з крапленнями суглинку жовтого кольору та фрагменти кераміки. Південна частина ями часткового зіпсована сучасним перекопом.

Заповнення ями: на глибині 0,35 м колір ґрунту змінився на гумус чорного кольору з горілими крапленнями та кістами ДРХ. На глибині 0,45 м зафіксовані фрагменти стінок керамічного посуду та горілі кістки ДРХ. У південній частині з глибини 0,2 м починається приямок. Розміри приямка Пн-Пд – 0,4 м, Зх-Сх – 0,7 м; глибина приямка – 0,5 м. Загальна глибина ями з приямком 0,7 м. Стінки ями та дно глинисті, рівні, просушені. Яма господарська.

Яма № 9, округлої форми. Розміри: Ø – 1,0 м; глибина – 1,15 м; Ø донної частини – 0,8 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору з мілкими кістками риби, фрагментами керамічних стінок, дрібним вапняковим бутом та уламком гранітного розтирача.

На глибині 0,2 м у південній частині ями скупчення лиманної глини зеленого кольору. На цьому рівні ґрунт заповнення змінюється на гумус чорного кольору.

На глибині 0,75 м у південній частині ями у гумусі чорного кольору зафіксовано краплення кераміки та рибних кісток, а також фрагмент рогу зі слідами обробки та керамічний диск з обробленими краями.

На глибині 1,05 м вапняковий камінь і фрагмент пласкої жаровні з обрізаним краєм. У північній частині ями фрагмент пласкої жаровні та скупчення вапнякового буту (3 шт.); у східній частині ями лопатка ВРХ.

На глибині 1,1 м фрагменти кераміки, деревного вугілля та панцира черепахи, а також ребро ВРХ. Поруч з ребром зафіксована вапнякова плита (0,18×0,14×0,06 м) і фрагменти кераміки.

У центральній частині ями, на дні, скупчення лиманної глини зеленого кольору. В донній частині ями астрагал. Стінки ями рівні, глинисті, просушені, плавно переходять у дно. Дно рівне, піщане, просушене. Ймовірно, яма господарсько-ритуальна (панцир черепахи й астрагал).

Яма № 10, округлої форми. Розміри: Ø – 0,55 м; глибина – 0,2 м; Ø донної частини – 0,4 м. Верхнє заповнення: гумус чорного кольору. Стінки ями глинисті, плавно звужуються донизу. Дно рівне, глинисте, просушене. Яма стовпова.

Яма № 11, округлої форми. Розміри: Ø – 0,9 м; глибина – 1,1 м; Ø донної частини – 0,8 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору, дрібний вапняковий бут, кістки риби та денце горщика.

На глибині 0,2-0,25 м зафіксовані фрагменти керамічного посуду, кістки ДРХ та два вапнякових каміння.

На глибині 0,3 м у центрі ями зафіксована велика вапнякова плита з обробленими краями (антропоморфна стела: висота – 0,39 м; ширина – 0,3 м; товщина – 0,06 м), що знаходилася під кутом 45 градусів.

На глибині 0,5 м, під антропоморфною стелою зафіксована глиняна пробка (товщина 0,05 м). Під пробкою однорідне заповнення (гумус темно-коричневого кольору). У ньому спорадично трапляються рибні кістки та невиразні фрагменти кераміки. На дні ями скупчення лиманної глини та фрагменти кераміки. У південній частині знайдено камінь округлої форми (курант?). У північній частині вугілля та кістки (свині?). У східній частині ями знайдено кругле керамічне прясельце (пласке з потовщенням у центральній частині).

Стінки ями рівні, глинисті, просушені, плавно переходять у дно. Дно рівне, піщане. Яма, ймовірно, господарсько-ритуальна (?).

Яма № 12, округлої форми. Розміри: Ø – 0,5 м; глибина – 0,2 м; Ø донної частини – 0,5 м. Розміщена на північному сході від ями № 11, на відстані 0,35 м. Верхнє заповнення: гумус темно-сірого кольору, фрагмент панцира черепахи, керамічна стінка горщика темного кольору та лиманної глини. Стінки ями рівні, глинисті, просушені. Різко переходять у глинисте, просушене дно. Ймовірно, яма стовпова. Хоча наявність панцира черепахи може вказувати на її ритуальний характер (жертва під стовп).

Яма № 13 складалася з двох частин, що утворюють єдиний комплекс.

Яма № 13-а, округлої форми. Розміри: Ø – 0,7 м; глибина – 0,55 м. Розміщена на сході від ями № 8 і кострища № 1 на відстані 0,2-0,3 м. Верхнє заповнення: гумус темно-сірого кольору, дрібний вапняковий бут.

На глибині 0,1 м ґрунт змінився на гумус темно-коричневого кольору, у північній частині скупчення вапнякового каміння (4 шт.), хребці риб і фрагмент керамічної миски.

Після розчистки верхнього рівня каміння, їх кількість збільшилась до 14 шт. Каміння забутовувало всю північну частину ями з глибини 0,1 м до глибини 0,25 м. На глибині 0,3 м кам'яна забутовка проявилася у східній і південній частинах ями (3 шт.).

На глибині 0,35 м у південній частині ями скупчення керамічних фрагментів і кісток крупної риби.

На глибині 0,4 м ґрунт змінився на горілий гумус з фрагментами кісток крупної риби та кераміки.

На глибині 0,55 м у східній частині ями підбій. Заповнення підбою: гумус чорного кольору, вапняковий камінь і стінки керамічного посуду. Стінки ями рівні, глинисті, просушені. Різко переходять у глинисте, просушене, рівне дно. У східній частині ями підбій (глибина – 0,7 м) йде на схід і, вірогідно, з'єднується з ямою № 13-б, котра примикає до ями № 13-а на сході.

Яма № 13-б, округлої форми. Розміри: Ø– 0,7 м; глибина – 1,07 м; розміри донної частини – Пн-Пд – 1,05 м; Зх-Сх – 1,0 м. У східній частині ями № 13-а з'єднується з ямою № 13-б на глибині 0,5 м. Верхнє заповнення: гумус сірого кольору, рибні кістки, фрагменти кераміки та вапняковий камінь.

На глибині 0,5 м у центральній частині ями скупчення кераміки (миска-сковорода). На глибині 0,55 м у східній частині ями фрагмент горщика з пружком (вінчик). У південній частині ями на глибині 0,6 м зафіксовані кістки ДРХ.

На глибині 0,75 м у східній частині ями зафіксована кам'яна забутовка (3 шт.). Під нею, у тій же частині, знайдена тазова кістка ВРХ і скупчення кераміки.

У південній частині ями на глибині 0,85 м зафіксована стінка миски (вінчик з переходом у денце).

У західній частині на глибині 0,9 м зафіксовані фрагменти панцира черепахи. На глибині 0,95 м зміна ґрунту на горілий гумус чорного кольору. У цьому шарі зафіксовано астрагал, денце, ручка від корчаги.

Стінки ями рівні, глинисті плавно переходять у глинисте, рівне дно. Яма № 13-а є приступкою до основної частини ями № 13-б.

Отже, яма № 13-а і 13-б являють собою єдиний комплекс. Загальна кількість каміння в обох ямах складає 22 шт. Загальні розміри ям № 13-а і № 13-б: Пн-Пд – 0,75 м; Зх-Сх – 1,40 м. Яма господарська.

Яма № 14, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,6 м; Зх-Сх – 0,65 м; глибина – 0,3 м; Ø донної частини – 0,5 м. Верхнє заповнення: золисте, сірого кольору з фрагментами кераміки (миска, горщик) і кісткою ДРХ. Заповнення ями: на глибині 0,05 м вапняковий оброблений камінь (антропоморф?), кістки риби. Стінки ями глинисті, рівні, просушені плавно переходять у рівне, глинисте, просушене дно. Яма стовпова.

Яма № 15, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,8 м; Зх-Сх – 0,95 м; глибина – 0,95 м; Ø донної частини – 1,0 м. Верхнє заповнення: гумус сірого кольору, фрагменти кераміки, рибні кістки.

На глибині 0,05 м ґрунт змінюється на чорний горілий гумус.

На глибині 0,15 м, у північно-західній частині ями проявилась кам'яна забутовка із дрібних вапнякових каменів (4 шт.). У західній частині – скупчення кераміки (розвал корчаги).

З глибини 0,45 м яма починає поступово розширюватися донизу. На глибині 0,55 м, у центральній частині ями, скупчення кераміки (денце, вінчик).

На глибині 0,6 м, по всій площі ями, глиняна пробка товщиною 0,2 м.

На глибині 0,8 м, у західній частині ями зафіксовано вапняковий камінь (0,2×0,1×0,1 м). Біля каменю, у західній і південно-західній частинах ями, на глибині 0,85 м, два оброблених вапнякових каменя (куранти). У південній частині, на глибині 0,9 м, кам'яна забутовка з вапнякового каменю (4 шт.), під нею кістка (ДРХ?). Стінки рівні, глинисті, дно піщане, просушене. Яма господарська.

Яма № 16, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,9 м; глибина – 0,6 м; \emptyset донної частини – 0,9 м. Розміщена на південному сході від ями № 15 на відстані 0,05 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору, мiлкий вапняковий бут (3 шт.). На глибині 0,05 м, у північній частині ями, великий вапняковий камінь (0,2×0,17×0,12 м).

У борту ями, за каменем проявилось пляма чорного кольору. Вірогідно, ями № 16 і № 15 з'єднувались, а камінь був своєрідною перегородкою.

На глибині 0,3 м у південній частині ями мiлкий вапняковий бут (3 шт.). У північній частині ями № 15 і № 16 з'єднуються. Заповнення перемички, яка їх з'єднує, однорідне – гумус темно-коричневого кольору. Ями з'єднуються до глибини 0,6 м.

На глибині 0,4 м ґрунт змінився на гумус чорного кольору з фрагментами керамічного посуду.

На глибині 0,45 м у центрі ями проявилась вапнякова плита (0,4×0,37×0,03 м), що лежить горизонтально у чорному горілому ґрунті. Плита майже квадратної форми. У західній частині ями скупчення керамічних фрагментів стінок, а також мушлі равликів.

Стінки ями глинисті, плавно переходять у рівне глинисте дно. Яма № 16 врізана в яму № 15. Яма господарська.

Яма № 17, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,7 м; глибина – 0,5 м; \emptyset донної частини – 0,6 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору, мiлкий вапняковий бут (2 шт.), кістки риби, вінчик миски-сковороди.

На глибині 0,2 м ґрунт змінився на чорний горілий гумус.

На глибині 0,3 м у північній і західній частинах ями зафіксований підбій з фрагментами керамічного посуду (профіль миски, стінки та вінчик горщика). Стінки ями рівні, глинисті, просушені різко переходять у глинисте, увігнуте дно. Яма господарська.

Яма № 18, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,8 м; глибина – 0,95 м; \emptyset донної частини – 0,7 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору, фрагменти кераміки, мушлі.

На глибині 0,5 м, у південній частині ями, проявилось скупчення вапнякового каміння (4 шт.).

На глибині 0,55 м, у центральній частині ями, зафіксовано вапняковий камінь (камінь розміщений на ребро) та скупчення кераміки.

На глибині 0,6 м глиняна пробка товщиною 0,3 м (промазка донної частини). Стінки ями рівні, глинисті, просушені, різко переходять в піщане, рівне дно. Яма господарська.

Яма № 19, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,5 м; глибина – 0,4 м; \emptyset донної частини – 0,5 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору, слабо виразні фрагменти керамічного посуду, хребці риби та кістки ДРХ.

На глибині 0,2 м ґрунт змінився на суглинок світло-коричневого кольору. Стінки ями глинисті, просушені, рівні, різко переходять у глинисте, рівне дно. Вірогідно, яма стовпова.

Яма № 20, округлої форми. Яма розташована упритул до вогнища № 1. Розміри: \emptyset – 0,4 м; глибина – 0,25 м; \emptyset донної частини – 0,4 м. Яма примикає до кострища № 1 з північної частини. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору (ближче до чорного). Між ямами № 9 і № 20 сильно пропечений ґрунт

(фрагменти печини товщиною 0,1 м, чорного кольору). Стінки ями глинисті, рівні, різко переходять у глинисте, рівне дно. Яма стовпова.

Яма № 21, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,45 м; глибина – 0,2 м; \emptyset донної частини – 0,35 м. Розміщена на заході від ями № 18 і ями № 19. Верхнє заповнення: гумус із суглинком світло-жовтого кольору. Стінки ями глинисті плавно переходять у глинисте, рівне, просушене дно. Яма стовпова.

Яма № 22, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,3 м; глибина – 0,25 м; \emptyset донної частини – 0,1 м. Верхнє заповнення: гумус чорного кольору. Стінки ями рівні звужуються донизу. Яма стовпова, конусоподібна.

Яма № 23, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,45 м; глибина – 0,6 м; \emptyset донної частини – 0,5 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору.

На глибині 0,5 м зміна ґрунту на сірий золистий. У нижній частині ями, по всій площі, підбій (заповнення – фрагменти стінок горщика коричневого кольору). Виступ підбою 0,3 м. Стінки ями глинисті плавно переходять у глинисте, рівне, просушене дно. Яма господарська.

Яма № 24, овальної форми. Розміри: Пн-Пд – 0,45 м; Зх-Сх – 0,4 м; глибина – 0,9 м; \emptyset донної частини – 0,85 м. Верхнє заповнення: чорний гумус, у північній частині пропечений ґрунт з фрагментами кераміки, а у центрі камінь, який знаходився під кутом.

На глибині 0,85 м, у центральній частині ями, фрагменти керамічного посуду (вінчик з переходом у стінку зі збитою ручкою, вінчик з ремонтом, стінка чаші). Підбій по всій площі ями, що починається з глибини 0,35 м. Стінки ями піщані, рівні, плавно розширюються донизу. Дно рівне піщане. Яма господарська.

Яма № 25, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,4 м; глибина – 0,5 м; \emptyset донної частини – 0,6 м. Верхнє заповнення: гумус темно-коричневого кольору. Підбій по всій площі ями і починається з глибини 0,35 м. Стінки ями глинисті, рівні, розширюються з глибини 0,25 м і плавно переходять у рівне, глинисте дно. У заповненні невиразні стінки керамічного посуду і кістка ДРХ. Яма господарська.

Яма № 26, округлої форми. Розміри: \emptyset – 0,5 м; глибина – 0,15 м; \emptyset донної частини – 0,2 м. Верхнє заповнення: суглинок сірого кольору. Стінки ями глинисті, просушені, плавно переходять в округле дно. Яма стовпова.

Отже, серед ям господарсько-ритуальної споруди – одне вогнище; 9 господарських; 2 господарсько-ритуальних; 1 ритуально-стовпова; 7 стовпових.

Серед зафіксованих артефактів – фрагменти керамічного посуду (рис. 13, 2; 3; 4; 6; 9) – закриті та відкриті (таблиця 3).

Закриті посудини представлені горщиками різних типів, корчагами та келихами. Відкриті посудини представлені чашами, мисками з прямими відігнутими стінками, пласким денцем великого діаметру (вінчики мисок заокруглені, переважно орнаментовані овальним та округлим вдавлуванням) і пласкими жаровнями, частина жаровень із сегментно-обрізаним корпусом.

Закриті посудини представлені горщиками різних типів, корчагами (дві корчаги з вертикальними ручками) та келихами. Відкриті посудини представлені чашею, мисками з прямими відігнутими стінками, пласким денцем великого діаметру (вінчики мисок заокруглені, переважно орнаментовані овальним та округлим вдавлуванням) і жаровнями з відігнутими стінками та з сегментно-обрізаним корпусом.

Формувальна маса груба, хоча зустрічаються фрагменти посуду з загладже-

ною та лощеною структурою поверхні (чаша та келих). Орнаментальні мотиви представлені овальним вдавлуванням (три миски).

Предмети з каменю, кістки, рогу та глини представлені кам'яними курантами (рис. 13, 10); антропоморфна стела та статуетка (рис. 13, 5;11); керамічне прясельце (рис. 13, 1); лощило з ребра тварини (рис. 13, 7); панцир черепахи (рис. 13, 8); таранні кістки з лощеними поверхнями.

Кістки тварин представлені кістками великої та дрібної рогатої худоби, хребтами риб (карпові, щука, сом) та мушлями.

Усі артефакти, що зафіксовано у заповненні ям споруди, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду⁹. Нетиповою знахідкою є керамічне прясельце (пласке з потовщенням у центральній частині), що зафіксовано на нижньому рівні ями № 11 (рис. 13, 1).

Отже, господарсько-ритуальна споруда знаходилася між приміщеннями № 24 і № 25 (за віссю захід-схід) і приміщенням № 4 та ровом «цитаделі» (за віссю північ-південь). Археологічний об'єкт розташований на відносно рівній поверхні з нахилом із заходу до сходу (20,13-19,76 м, перепад – 0,37 м). Враховуючи глинисті завали, розташування вогнища у центрі об'єкту та ям навколо вогнища, можна припустити, що споруда мала певну систему планування та деяку глинобитну огорожу. Ймовірно, вона була прямокутної форми, довгою віссю витягнута з півдня на північ (приблизний розмір – 10,0×8,0 м (загальна площа 80 м²).

Виходячи з конструктивних особливостей, характеру та заповнення ям, а також зафіксованих артефактів, можна припустити, що даний об'єкт використовувався мешканцями городища як господарська, або господарсько-ритуальна споруда з центральним вогнищем і складною системою багатофункціональних ям (стовпові, господарські, господарсько-ритуальні).

Однак, можливо, що цій об'єкт був і житловою будівлею, при чому у певний час, або на початку заселення городища, або наприкінці його існування. У будь-якому разі, подібні споруди є характерними для пам'яток Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи.

Основу зафіксованих матеріальних предметів (рівень підлоги та заповнення ям), складає керамічний посуд. Його групи та види посуду характерні для матеріалів укріпленого поселення Дикий Сад і трапляється у матеріалах поселень білозерського часу Північно-Західного Причорномор'я.

Інші артефакти представлені виробами з рогів і кісток тварин, глини та каменю. Серед них ребра, рога та таранні кістки з обробленою поверхню, керамічний диск і прясельце, розтирачі, куранти та камені антропоморфної форми (таблиця 2 та 3).

Будівельні споруди південної частини городища Дикий Сад (приміщення № 24 і 24-а) за своїми конструктивними характеристиками можна віднести до *наземних глинобитних* споруд. Їх довжина коливається від 7,0 м до 10,0 м; ширина від 6,0 м до 8,0 м; глибина від 0,1 м до 0,3 м; загальна площа від 42,0 м² до 80,0 м² (рис. 3 і 9; таблиця 3). За принципом розташування (від лінії берегу річки) приміщення № 24 і 24-а відносяться до п'ятого ряду будівельних споруд «цитаделі» городища Дикий Сад (рис. 1 і 2).

⁹ Горбенко К.В. Посуд ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад... С. 28-46; Горбенко К.В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад... С. 19-39.

У зазначених спорудах фіксується один тип входу – *коридор*. Дах одно-, дво-скатний. Стіни глинобитні (кам'яні фундаментами відсутні). Верхнє заповнення – залишки будівельного сміття ХХ ст. та глинистих завалів стін. Основний матеріал: фрагменти керамічного посуду, кістки тварин і риб вперемішку з вапняковим бутом. Також, серед заповнення приміщень цього типу знайдено фрагмент черепної коробки та стегнової кістки людини, куранти, глиняна цідилка, бронзовий серп і черешок кинджалу (П-24), керамічний диск (П-24-а). Підлога рівна, ями розподіляються на господарські, стовпові та ритуально-культові. Вогнища присутні в обох приміщеннях.

Ями розподіляються на господарські, стовпові, ритуально-культові:

– господарські ями: діаметр коливається від 0,3 м до 1,4 м; глибина від 0,2 м до 1,45 м. У плані овальної або округлої форми, в розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин, кістки риб (сом, карпові, щука), мушлі равликів, дрібний вапняковий бут, куранти, астрагали;

– стовпові ями: діаметр коливається від 0,25 м до 0,55 м; глибина від 0,1 м до 0,6 м. У плані овальної або округлої форми, в розрізі циліндричної або конусоподібної форми. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин (велика та дрібна рогата худоба) та риб (сом, карпові, щука), куранти та дрібний вапняковий бут;

– ритуально-культові: діаметр коливається від 0,3 м до 1,0 м; глибина від 0,2 м до 1,15 м. У плані овальної або округлої форми, у розрізі циліндричної та грушоподібної форми, або з підбоям з однієї сторони. У заповненні зустрічаються фрагменти кераміки, кістки тварин, дрібний вапняковий бут, фрагменти панцира черепахи й астрагали.

Отже, приміщення № 24 можна віднести до *житлових* (наземних) споруд, з елементами відправлення певних ритуалів, а приміщення № 24-а – до наземних споруд *господарсько-ритуального* призначення. Можливо, що об'єкт використовувався як і житлова споруда, при чому у певний час, або на початку виникнення життя на городищі, або наприкінці його існування.

Усі артефакти, що зафіксовано в основному заповненні й у заповненні ям цих споруд є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду та відносяться до старожитностей білозерсько-тудоровського часу регіону Північно-Західного Причорномор'я.

Аналогії приміщенням № 24 і 24-а зустрічаються й на інших поселеннях регіону Північного-Західного Причорномор'я доби пізньої бронзи, насамперед, на поселеннях Вороновка та Балта¹⁰.

REFERENCES

- Cherniakov, I.T.** (2010). «Dyki Sad», Homer, Herodot, Troia, akheitsi ta kimmeriitsi (komentar odnogo arkeolohichnoho vidkryttia v Ukraini). [«Dyki Sad», Homer, Herodot, Troy, akeyans and kimmerians (a comment of one archaeological opening in Ukraine)]. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, 17, 116-122 [In Ukrainian].
- Gorbenko, K.V.** (2016). Osnovnye aspekty materialnoi kultury gorodishcha Dikii Sad [The main aspects of the material culture of the settlements of the Dikii Sad]. *Eminak*, 4 (16), 19-32 [in Russian].
- Goshko, T.Yu.** (2019). Sostav metalla izdeliy v klade iz Dikogo Sada [Elemental Composition of Metal

¹⁰ Ванчугов В.П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев: Наук. думка, 1990. С. 23-35; рис. 6, 8-12.

- Alloys in the Hoard from 'Dikiy Sad']. *Stratum plus*, 2, 161-166 [in Russian].
- Horbenko, K.V.** (2018). Ukriplene poselennia (horodyshche) epokhy finalnoi Bronzy Dykyi Sad u misti Mykolaievi [Fortified settlement (ancient settlement) of the final Bronze Age 'Dykyi Sad' in Mykolaiv]. *Kraieznavstvo. Naukovi zhurnal*, 1 (102), 6-20 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2018). Posud dilianky «Tsyttadel» horodyshcha Dykyi Sad [Utensils of the Citadel section of the 'Dykyi Sad' settlement]. *Arkheolohiia*, 4, 28-46 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V.** (2019). Posud z rovu dilianky «Tsyttadel» horodyshcha Dykyi Sad [Utensils from the moat of the 'Citadel section' of the 'Dykyi Sad' settlement]. *Arkheolohiia*, 2, 19-39 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. & Hoshko, T.Yu.** (2010). Metalevi vyroby z poselennia Dykyi Sad [Metal products from the 'Dykyi Sad' settlement]. *Arkheolohiia*, 1, 97-111 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V. & Pashkevych, H.O.** (2010). Paleoetnobotanichni doslidzhennia na terytorii horodyshcha Dykyi Sad [Paleoetnobotanical studies in the territory of the Wild Garden settlement]. *Eminak*, 1-4 (5), 5-19 [in Ukrainian].
- Horbenko, K.V., Pistrui, I.V.** (2020). Prymishchennia № 25 horodyshcha Dykyi Sad [Structure № 25 at 'Dykyi Sad' Settlement] *Eminak*, 1 (29), 324-341 [in Ukrainian].
- Otrosenco, V.** (1998). Die Westbeziehungen der Belozerka – Kultur. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Hrsg. B. Hänsel u J. Machnik. Rahden/Westf. P. 353-360.
- Pankovskiy, V.B. & Gorbenko, K.V.** (2019). Klad bronzovykh izdeliy iz ukreplennogo poseleniya Dikiy Sad [The Bronze Hoard from the Fortified Settlement of Dikiy Sad] *Stratum plus*, 2, 121-160 [in Russian].
- Vanchugov, V.P.** (1990). *Belozerskie pamiatniki v Severo-Zapadnom Prichernomorje* [Belozersky archaeological sites in the Northwest Black Sea Region]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Kyrylo Horbenko

(Mykolaiv National University named after V. Sukhomlinsky, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: dikiysad1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0510-3792>

Building Constructions of Southern Part of 'Citadel' of Dykyi Sad Ancient Settlement

The constructional features of Dykyi Sad (Wild Garden) ancient settlement building constructions № 24 and 24-a, located in the southern part of the 'citadel', are uncovered in the paper. The composition and principles of constructing, as well as the peculiarities of internal filling of pits, are characterized. Material objects (pottery, produced items made of bone, horn, clay, stone, and bronze) found in a cultural layer of the constructions are analyzed.

It is found out that the structure № 24 can be attributed to residential (ground) constructions with a set of posts, utility, and utility and ritual pits. The most impressive objects are a bronze sickle, a fragment of a bronze dagger, a bone spindle whorl, a bottom part of a pot with 5 holes, the walls of vessels with ornaments in the form of drawn lines and oval indentations, flat roasters, and a 'skate' blank made of horse bone. Some fragments of pottery are found in the pits: pieces of pots with ornaments in the form of rims, goblets with the drawn ornaments, bowls, flat roasters, upper grinding stones, hooves and bones of animals (horse, sheep), backbones and bones of fish.

Structure 24-a, taking into account the constructional features, nature and filling of the pits, as well as the found artifacts, can be attributed to the ground buildings of utility and ritual purposes, where around the central hearth the multifunctional pits (posts, utility, and utility and ritual) were situated. However, it is possible that the object was used as a residential building, but just at a certain time, either during the period of settlement emergence or at the end of its existence.

The majority of the found material objects (floor level and pits filling) are pottery. Other artifacts are represented by produced items made of horns and bones of animals, clay, and stones. Among them are a horn and some talus bones with a processing surface, a ceramic disc

and a small spindle whorl, grinders, upper grinding stones, and anthropomorphic lithic objects. Ecofacts include the remains of animal and fish bones, as well as tortoise and snail shells.

All the found artifacts are typical for the collection of material objects from Dykyi Sad and belong to the antiquities of Bilozerka-Tudorove period of the North-Western Black Sea region.

Keywords: Dykyi Sad ancient settlement, Late Bronze Age, Bilozerka culture, building constructions, residential and utility structures, material objects

Надійшла до редакції / Received: 22.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2021

Таблиця 1. Категорії знахідок: приміщення № 24

ЛОКАЦІЯ У ПРИМІЩЕННІ	ФРАГМЕНТИ КЕРАМІЧНИХ ПОСУДИН						ВИРОБИ						ЕКОФАКТИ								
	закриті			відкриті			бронза та кістка			камінь та глина			кістки тварин (овень, свиня, собака)			кістки риб (сом, карпові)			панцир черепахи / соболя		
	банконцйні	кельми	чашки	миски	пласкі жаровні / відгнутини	стіжкими та сегментно-обриани	кістяні приселюче	кістяні диски	кам'яні диски	куранти	ковалю	кам'яна палика / стеги	кістки людини	кістки тварин	кістки риб	кістки тварин (ВРХ, ДРХ, астрагани)	кістки риб (сом, карпові)	панцир черепахи / соболя	рівалини	Загальна кількість	
Заповнення	46	2	1	18	13/2	36	1/1	1	1	1	4	10	2	2	8	18	8/2	-	107		
Яма 1 (с)	3	1	4	2	2	2	1/1	1	1	1	4	10	2	2	8	5	5	-	13		
Яма 2 (с)	1	1	1	1	1	1										3			3		
Яма 4 (с)	1	1	1	1	1	1										4			4		
Яма 5 (с)	3	1	4	1	1	1										7			7		
Яма 6 (с)	2	2	4	1	1	1										3			3		
Яма 7 (с)	1	1	1	1	1	1										5			5		
Яма 11 (с)	2	2	2	1	1/1	2										5/1			6		
Яма 9 (с)	1	2	3	1	1	1										4			4		
Яма 12 (с/п)	2	2	2	1	2	3										3			3		
Яма 13 (с)	1	1	2	1	2	3										3			6		
Яма 15 (с)	1	1	2	1	2	3										3			6		
Яма 16 (с)	2	2	2	1	2	3										4			4		
Яма 17 (с)	1	1	1	1	1	1										3/1			9		
Яма 18 (с)	1	1	1	1	1	1										3			3		
Яма 20 (с)	1	1	1	1	1	1										3			20		
Яма 22 (с)	2	2	2	2	2	2										4			4		
Яма 25 (с/п)	1	1	1	1	1	1										12			12		
Яма 26 (с/р)	1	1	2	2	2	2										3			3		
Яма 27 (с)	2	2	1	3	2	2										4			4		
Яма 27	1	5	4	37	1	11	1/1	14	14	14	1	1	1	1	1	38/2	43	-	29		
Яма 27	3	16	2	11	105	2	29	14/3	2	50	1/1	1	1	1	5	2	1	11	1		
Усього	73	3	16	2	11	105	2	29	14/3	2	50	1/1	1	1	5	2	1	11	1		

Господарські ями (13): № 1,5-9,13,14,17-22,27. Господарсько-ригудальні ями (3): № 12,25,26. Стоупові ями (3): № 2,4,16.

Ями без знахідок (8): № 3,10,11,15,19,21,23,24.

(с) – стовпова палика; (р) – господарська яма; (г/р) – господарсько-ригудальна.

Легетий посуд: заповнення ям (2 фр.); заповнення ями (5 фр.); миски (4 фр.).

Оридіалізаційний посуд: заповнення приміщення (18 фр.); горщик (6 фр.), корчаги (3 фр.), кельми (5 фр.), миски (4 фр.).

Оридіалізаційний посуд: заповнення ям (14 фр.); яма № 1 (горщик); яма № 2 (горщик); яма № 5 (корчага, горщик); яма № 6 (кельми); яма № 7 (миска); яма № 8 (горщик).

Оридіалізаційний посуд: заповнення ями (2 миски); яма № 22 (горщик); яма № 26 (кельми).

Таблиця 2. Категорії знахідок: приміщення № 24-а

ЛОКАЦІЯ УРОЗКОПІ	КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД						ВИРОБИ						ЕКОФАКТИ						
	закриті		відкриті		ріг та кістка		глина та камінь		кістки тварин (ВРХ, ДРХ)		кістки риб (сом, щука, судак, карпові)		панцир черепахи		мушлі / раковини		Загальна кількість		
	келіхи	корчаги	чаші	миски	пласкі жаровні (та сегментно-обрізані)	пласкі жаровні у вигляді миски 1-го типу з сегментно-обрізаним корпусом	різні снідами обробки	асрталі з лощеною поверхнями	Загальна кількість	керамічні диски	керамічне прислице	куранти	позитрачі	камінь антропоморфної форми	Загальна кількість	кістки риб (сом, щука, судак, карпові)	панцир черепахи	мушлі / раковини	Загальна кількість
Заповнення	9	4	3	16	4	4	4	8	-	-	-	-	-	1	27	22	-	-	49
Яма 8 (г)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	6
Яма 9 (г/р)	3	-	3	1	-	1	2	2	1	2	1	1	1	2	3	5	1	-	9
Яма 11 (г/р)	2	-	-	2	-	1	2	2	-	-	1	1	1	3	5	5	-	-	10
Яма 12 (г/р)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Яма 13 (г)	2	-	1	3	-	2	1	3	-	1	1	-	-	-	4	6	1	-	11
Яма 14 (с)	1	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	2	3	-	-	5
Яма 15 (с)	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	15	-	-	-	15
Яма 16 (г)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5
Яма 17 (г)	-	1	-	1	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	5
Яма 18 (с)	2	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Яма 19 (с)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5	-	-	8
Яма 23 (г)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Яма 24 (г)	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Яма 25 (с)	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Яма	17	1	3	21	1	7	1	2	11	1	2	3	1	1	3	29	3	5	76
Усього	26	5	6	37	1	11	5	2	19	1	2	3	1	2	66	51	3	5	125

Господарські пали (0); № 8, 13, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25.

Господарсько-ритуальні ями (2); № 9, 11. Стовова-ритуальна (1); № 12.

Столові ями (7); № 10, 14, 19, 20, 21, 22, 26.

Ями без знахідок: № 10, 20, 21, 22, 26.

(с) – стовпова п'ала; (г) – господарська яма; (г/р) – господарсько-ритуальна; (с/р) – стовпова-ритуальна.

Легкий посуд: заповнення ям (2 фр.); яма № 17 (келіх); яма № 24 (чаша)

Примамлювальний посуд: заповнення приміщення (9 фр.); горщики (2 фр.), корчаги (2 фр.), келіхи (3 фр.), миски (2 фр.)

Примамлювальний посуд: заповнення ям (4 фр.); яма № 11 (пласка жаровня); яма № 13 (горщик); яма № 14 (миска); яма № 17 (2 миски)

Таблиця 3. Параметри та основні деталі приміщень № 24 та 24-а

№ Споруди // Назва об'єкта	Характер споруди	Тип споруди	Діагональ, м	Ширинка, м	Глибина, м	Площа, м ²	Тип входу	Категорія внаслідок (заповнення)	ЯМИ				ВОГНИЩА		Категорія знаходок (зми)	Залишки будівельних матеріалів	Будівельні горизонти
									Господарські	Стовпові	Ритуально-кулітові	Усього	Вогнища	Кл, Пч, Ас			
24	Ж	II-2	7,0	0,6	0,30	42,0	К	Кл, Чл, Кз, Вг, Бр	13	11	3	27	1	Кл, Пч, Ас	Г	1	Будівельні горизонти
24-а	ГРсп	II-2	10,0	8,0	0,1	80,0	К	Кл, Вг	10	7	3	20	1	Кл, Пч, Ас	Г	1	

Характер споруди: Ж – житло; ГРсп – господарсько-ритуальна споруда.

Тип споруди: Н – наземні (Н-2 – глинябитні).

Тип входу: К – коридор.

Залишки будівельних матеріалів: Г – цегла.

Знахідки: Кл. – керамічний посуд; Бр – бронзові предмети; Вг – вироби з глини; Кз – кам'яні знаряддя;

Ас – антропоморфна статуя; Чл – череп людини; Пч – панцир черепахи.

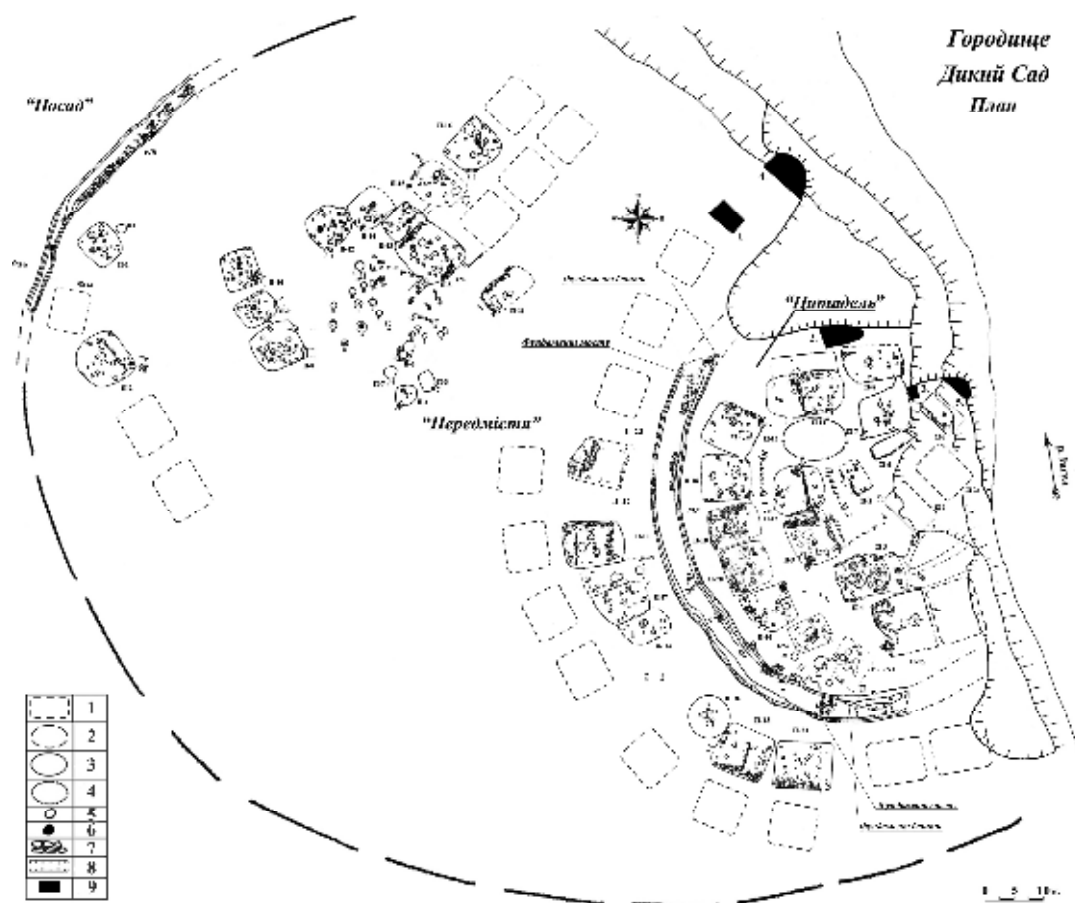

Рис. 1. План городища Дикий Сад

1 – межі ймовірних об'єктів; 2 – межі городища; 3 – контури приміщень; 4 – центральний майданчик; 5 – ями; 6 – вогнища; 7 – кам'яні кладки; 8 – рів; 9 – контури розкопів 1956 року.

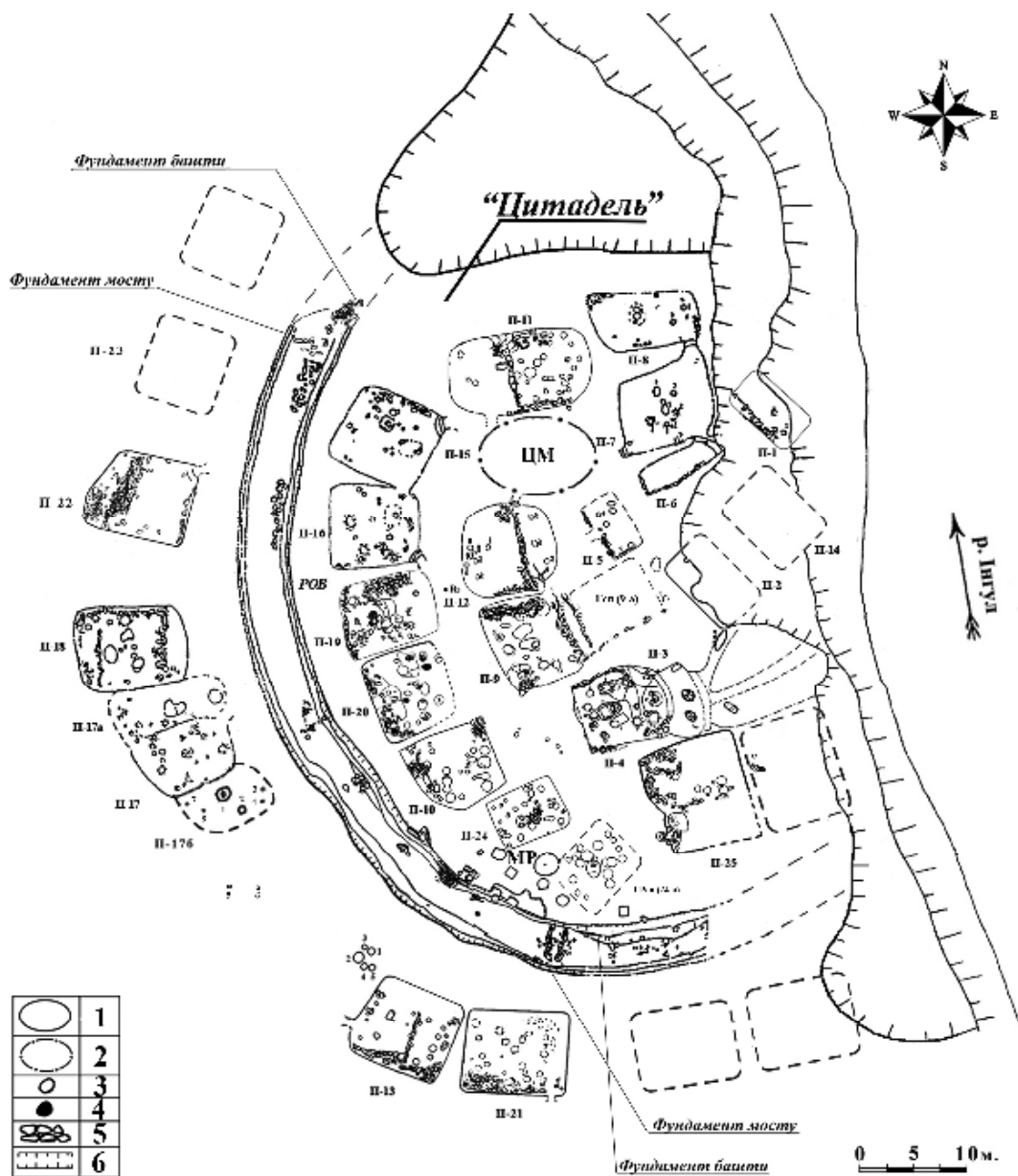

Рис. 2. План «цитаделі» городища Дикий Сад
 1 – контури приміщення; 2 – центральний майданчик; 3 – ями; 4 – вогнища; 5 – залишки кам'яних фундаментів; 6 – контури рову.

ЦМ – центральний майданчик «цитаделі»; Гсп (9-а) – господарська споруда;
 ГРсп (24-а) – господарсько-ритуальна споруда; МР – майданчик вздовж рову.

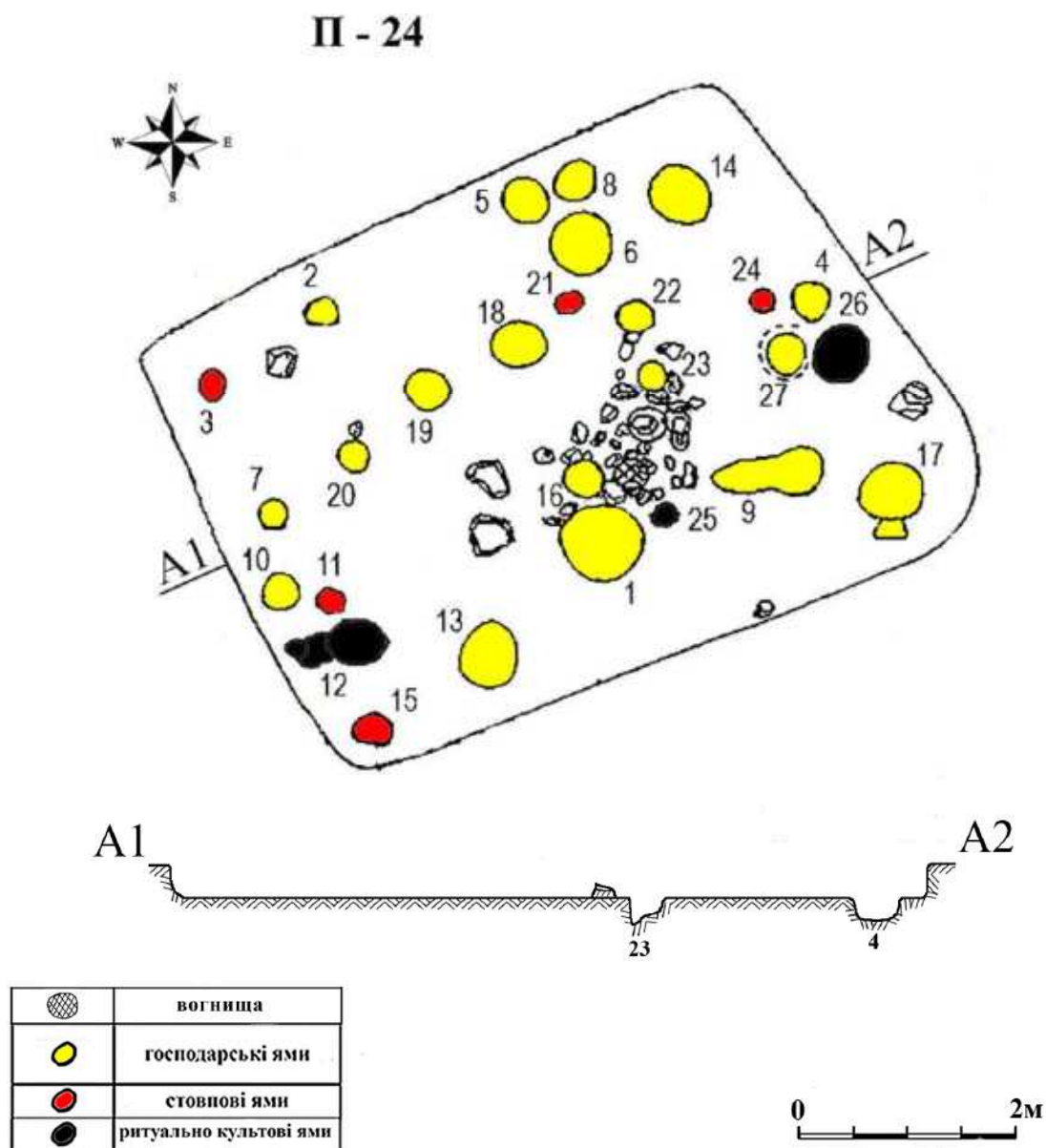

Рис. 3. Приміщення № 24.

П-24

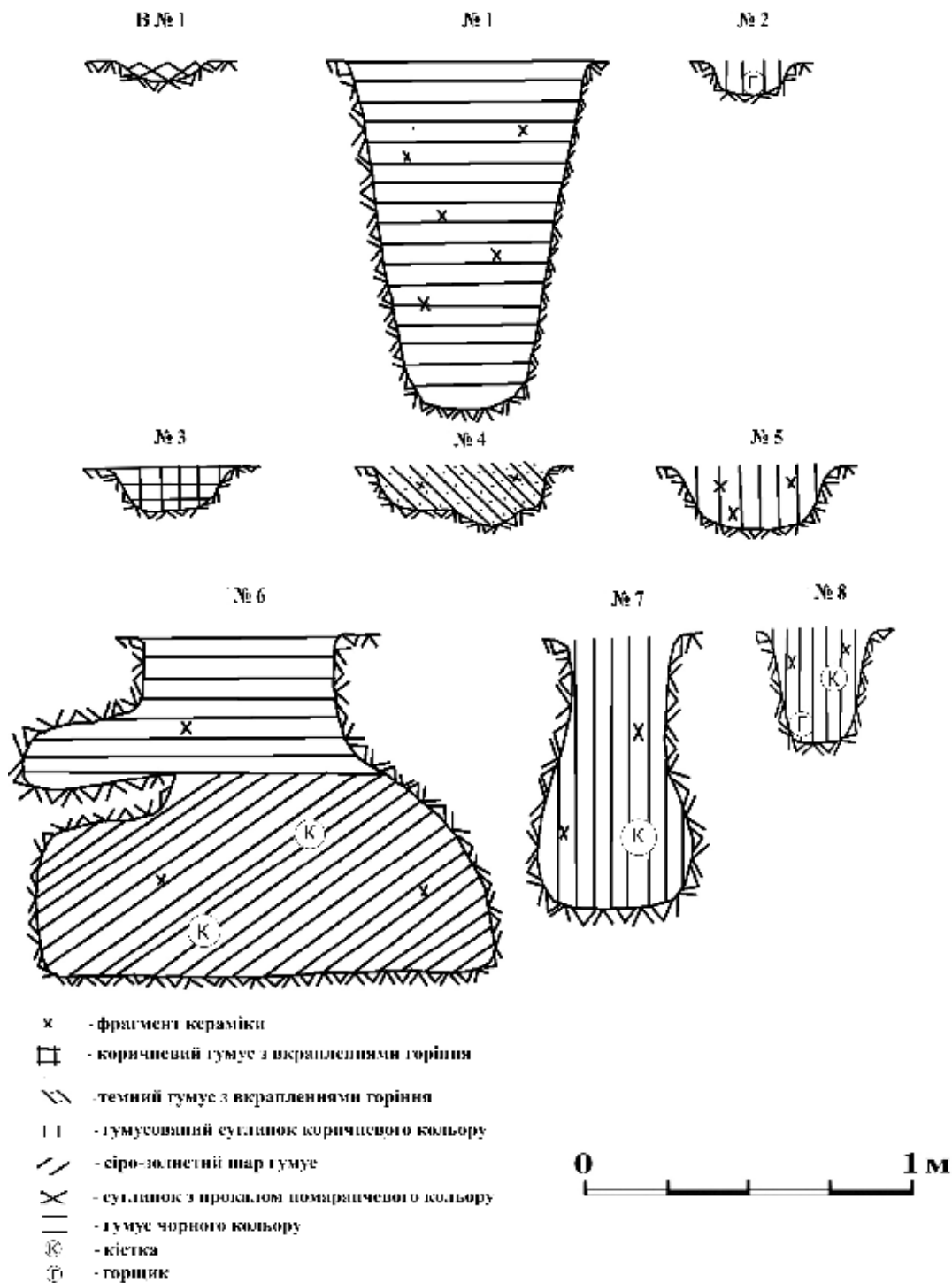

Рис. 4. Приміщення № 24. Розрізи вогнища та ям № 1-8.

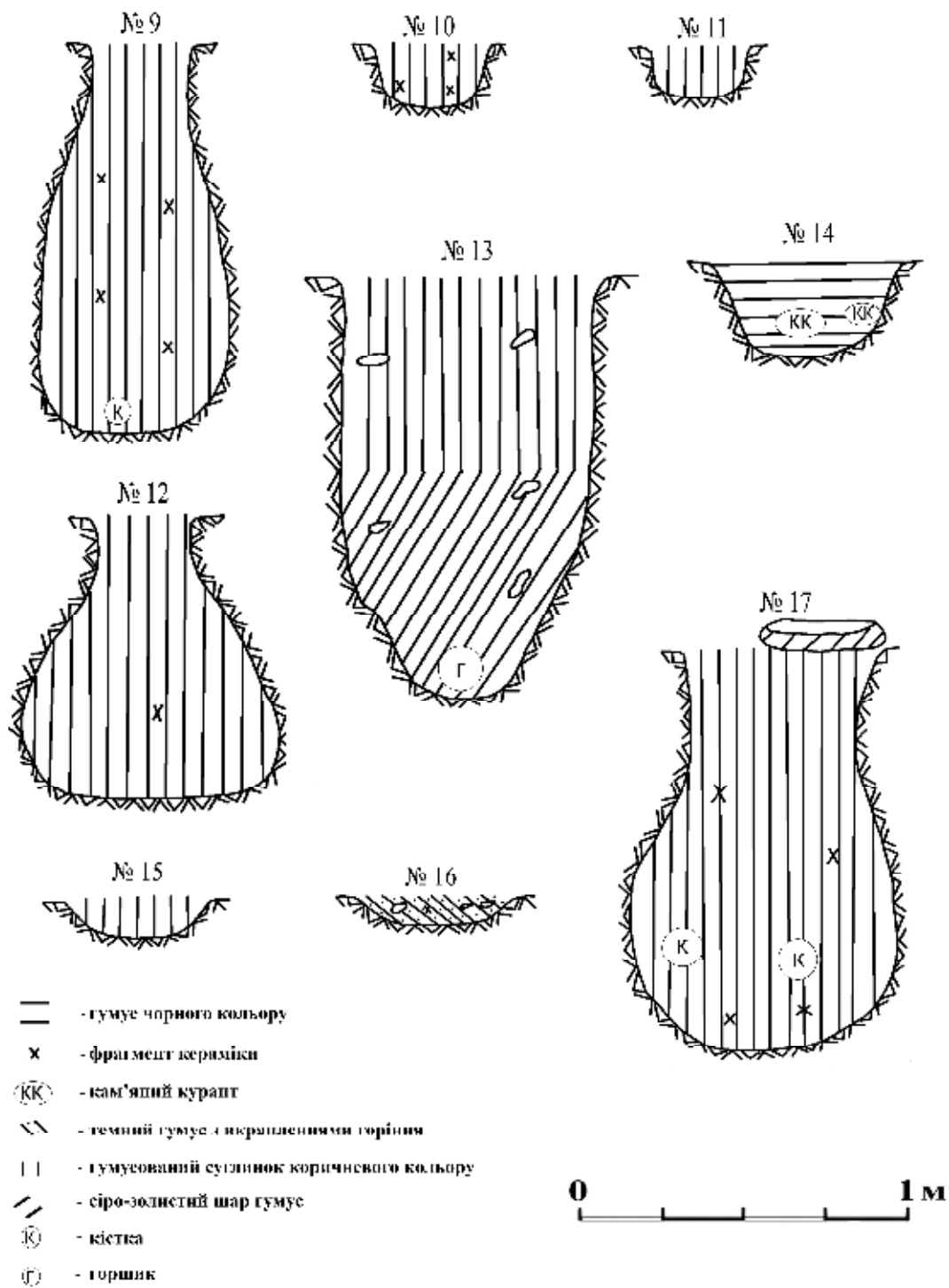

Рис. 5. Приміщення № 24. Розрізи ям № 9-17.

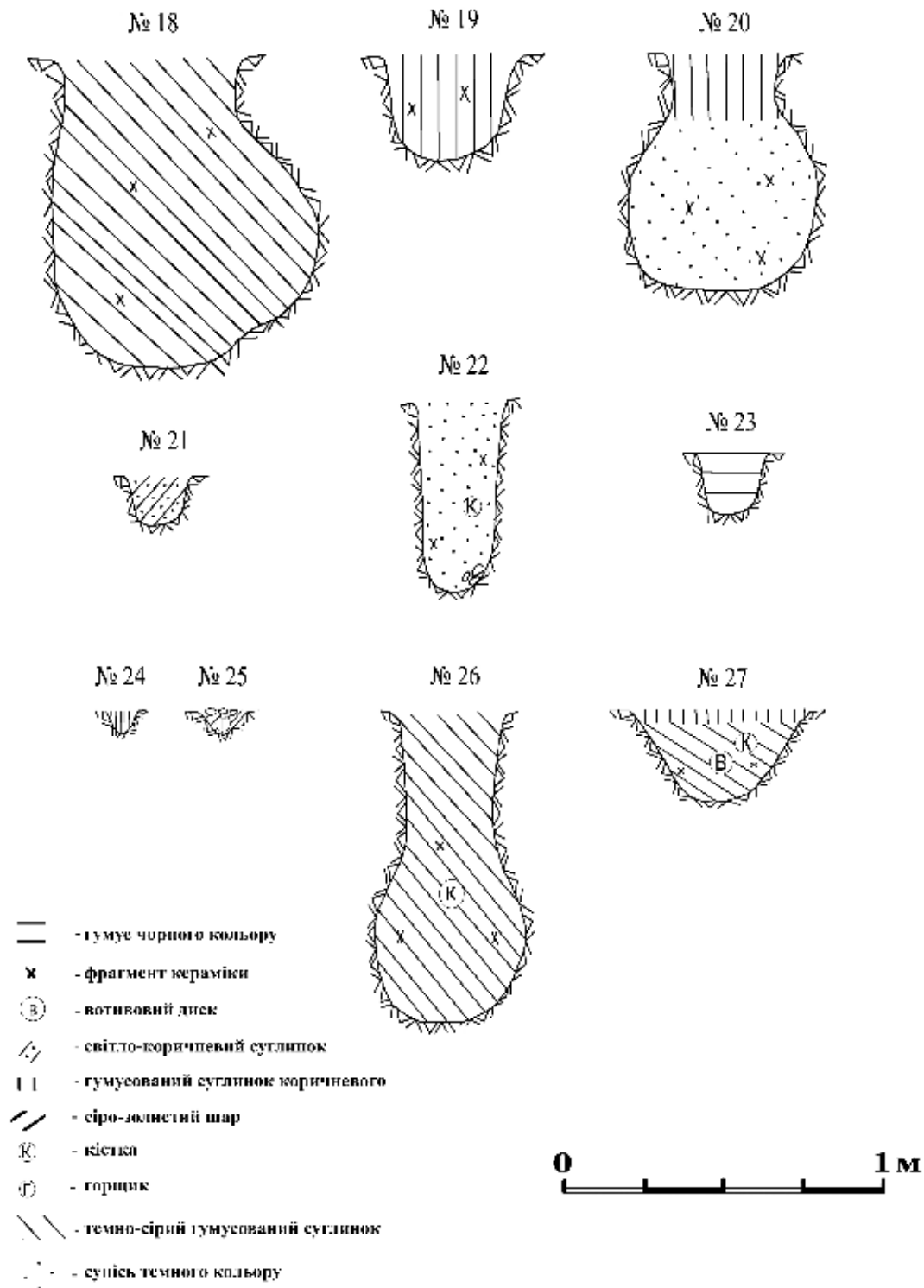

Рис. 6. Приміщення № 24. Розрізи ям № 18-27.

Рис. 7. Приміщення № 24. Артефакти з заповнення.

Предмети з бронзи: 1-2 (серп та черешок ножа).

Предмети з кістки: 3 (прясельце), 10 (ковзан).

Предмети з каменю: 6 (курунт), 8 (диск з отвором), 11 (ковадла).

Предмети з глини: 4, 5 (диски).

Керамічний посуд: 7, 9, 12-32 (корчаги, горщики, келихи, чаші, миски, жаровні, цідилки).

Рис. 8. Приміщення № 24. Артефакти з заповнення ям.

Предмети з кістки: 15 (лощило).

*Предмети з каменю: 14, 23 (фрагменти зернотерок), 16 (антропоморф), 17, 22 (ковад-
ла), 19-21 (куранти).*

Предмети з глини: 18 (шматок обпеченої глини).

*Керамічний посуд: 1-13, 24-26 (корчаги, горщики, банки, келихи, чаші, миски, жаровні, ці-
дилки).*

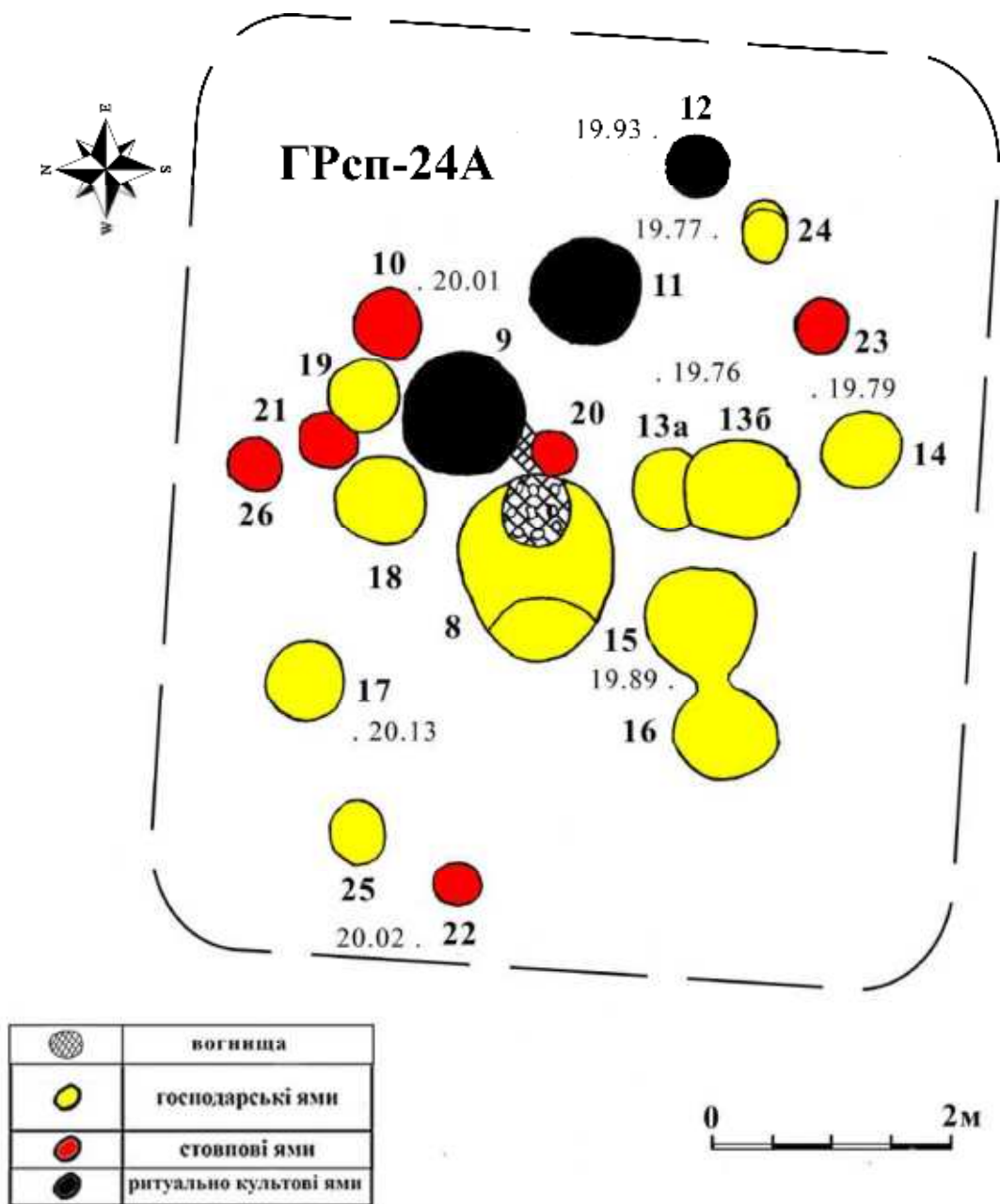

Рис. 9. Приміщення № 24-а (господарсько-ритуальна споруда).

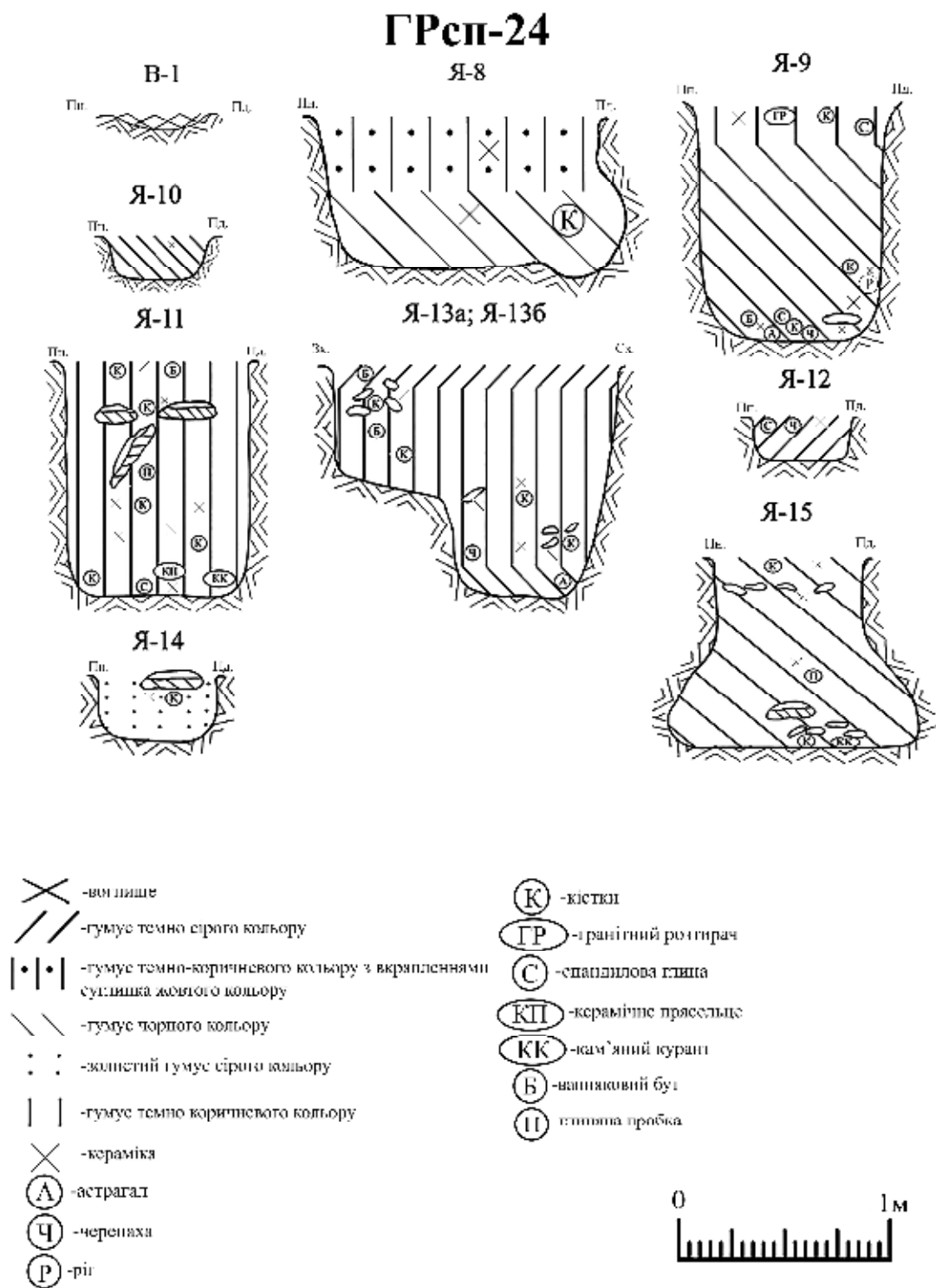
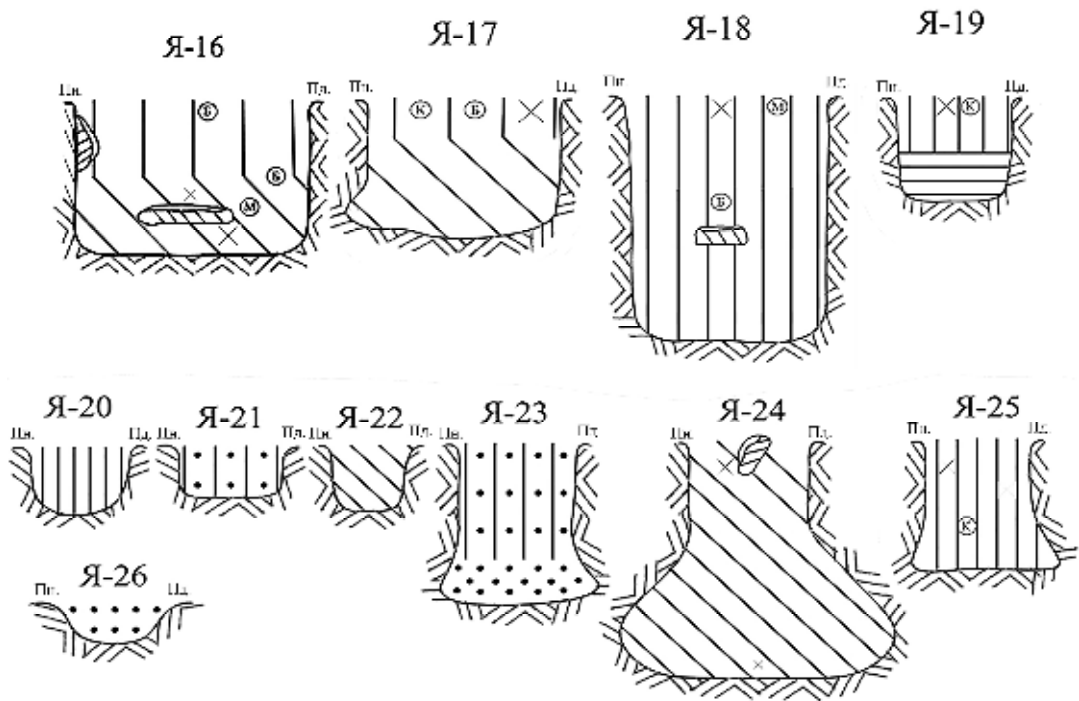

Рис. 10. Приміщення № 24-а. Розрізи вогнища та ям № 8-15.

ГРсп-24А

- |•|•| - гумус темно-коричневого кольору з вкрапленнями суглинка жовтого кольору
 : : -золистий гумус сірого кольору
 \ / - гумус чорного кольору
 | | - гумус темно коричневого кольору
 — — -суглинок світло коричневого кольору
 (М) -мушля
 × -кераміка
 (К) -кістки
 (Б) -вапняковий бут

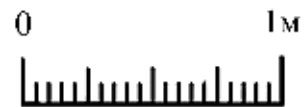

Рис. 11. Приміщення № 24-а. Розрізи ям № 16-26.

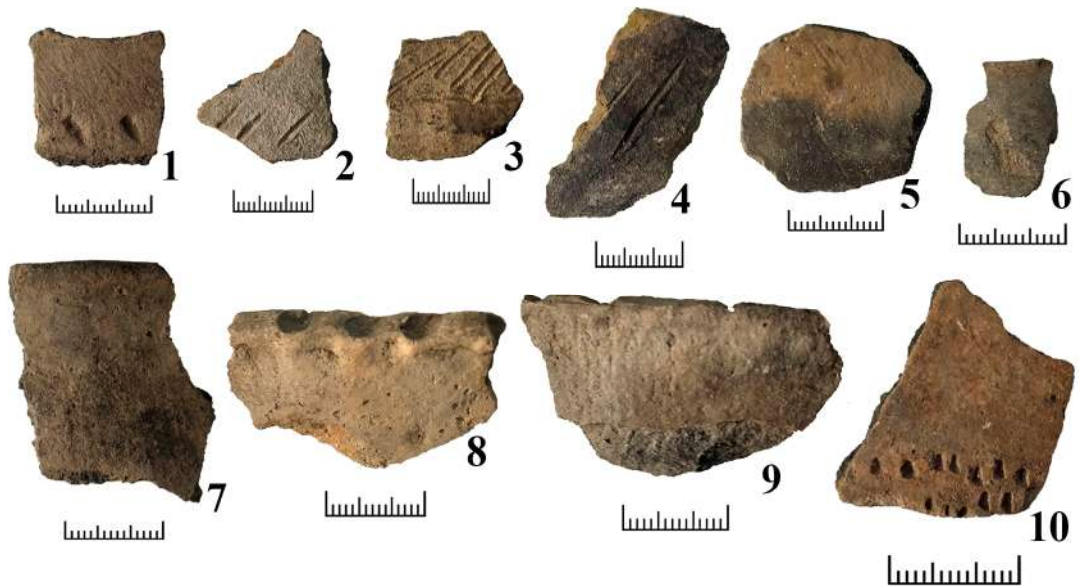

Рис. 12. Приміщення № 24-а. Артефакти з заповнення (фрагменти керамічного посуду)
Предмети з глини: 5 (диск).
Керамічний посуд: 1-4, 6-10 (горщики, келихи, миски).

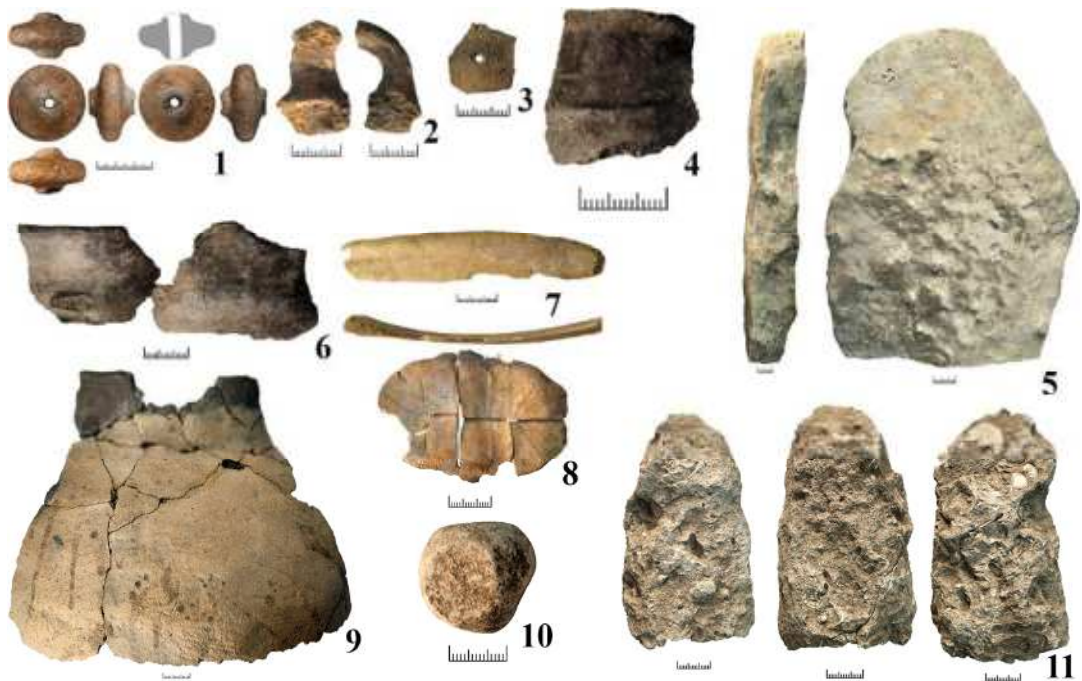

Рис. 13. Приміщення № 24-а. Артефакти з заповнення ям
Предмети з кістки: 7 (лощило), 10 (ковзан).
Предмети з каменю: 5 (антропоморфна стела), 10 (куранти), 11 (антропоморф).
Предмети з глини: 1 (прясельце).
Керамічний посуд: 2-4, 6, 9 (горщики, чаша, корчага).
Панцир черепахи: 8